

**Фелікс Левітас,
Олександр Трухан,
Шаміль Рамазанов**

**Міф і Антиміф про Другу світову війну
в зарубіжній історіографії**

**Myth and Anti-Myth of the Second World War
in foreign historiography**

The publication deals with the complex scientific and public discourse around the topic of Second World War and the impact on the consciousness of contemporary society. The authors conducted a comprehensive content analysis of significant historical works, the views of scientists from near and far abroad. The logic of the "Myth" and "Anti-Myth" concepts is explained, which is connected to the objective assessment of the history of events of 1939–1945. Given the high scientific degree of polemics, which covers almost all aspects of the Second World War. The authors try to consider the most complex and annoying issues from the standpoint of historicism and science, such as:

- Key problems of historiography of the last war;*
- The real causes and mechanisms of the Second World War;*
- Objectivity of assessments of historical events in the scientific and political literature;*
- The historical significance of the victory over Nazism for the contemporary world.*

Much attention is paid to the views of the direct participants in the events, the memoir literature. Informatively valuable and extremely important in the study of this problem are the works of historians abroad, especially in Great Britain and Germany, which are prepared on important source material which makes it possible to avoid biased coverage of historical facts.

Для українського та польського народів збереження правдивої колективної пам'яті про події та наслідки Другої світової війни має непересічне значення. Адже в трагедії минулого лихоліття серед усіх учасників військового глобального конфлікту ХХ століття найбільших демографічних втрат зазнали українці та поляки. Два народи стали першими жертвами гітлерівської агресії та в повній

мірі відчули на собі злочинність нацистського “нового порядку”. На українських і польських теренах відбувалися масові етнічні чистки: “криваві землі” Східної Європи перетворилися на епіцентри Голокосту і “остаточного вирішення” єврейського питання. Українці та поляки під різними політичними прапорами боролися проти нацизму і тому справедливо займають почесні місця серед народів – переможців і членів антигітлерівської коаліції. Тож слушно видається думка польської дослідниці Єви Доманської про те, що звернення до травматичних періодів історії має слугувати розумінню цінності виживання та сприяти певній етичній поведінці сучасників (Доманська Є., 2012, с. 7).

З давніх часів поняття “міфу” мало різні прочитання та інтерпретації. З одного боку, міф розглядався як певне світобачення, тлумачення історичних подій, а також перекази та сказання. З другого боку, як недостовірний, неправдивий, спотворений виклад поглядів на історичні події. Історія Другої світової війни знайшла свій масштабний розголос в сучасній науковій і науково-популярній літературі в Україні, Польщі, ближньому і далекому зарубіжжі. Через 75 років після капітуляції гітлерівської Німеччини та мілітаристської Японії триває потужний історичний дискурс між науковцями різних країн, представниками протилежних історичних шкіл, який формує сучасний суспільно-політичний та науковий ландшафт поля “битви за історію” Другої Світової війни. Історія “Великої Вітчизняної війни”, як важлива складова радянського історичного наративу, завжди була й залишається ідеологічною свяติною в російській сучасній державі, починаючи від Й. Сталіна. Відомий німецький історик П. Карель звертає увагу на той факт, що події німецько-радянської війни 1941–1945 рр. викликали до життя масу суперечливих і помилкових суджень та оцінок, в якому виключно СРСР виглядав країною миролюбною, зацікавленою в будівництві соціалізму, якою сталінський Радянський Союз, власне, не був (Карель П., 2005, с. 331).

Прикро, але факт, що пострадянський період, як і попередній час, виявився в дослідницькому сенсі етапом, коли на зміну одним історичним міфам прийшли інші. Переоцінка офіційної історії ще більше спотворила і політизувала версії про

Другу світову війну. Дуже точно з цього приводу висловився відомий ізраїльський історик Г. Городецький: “Колишні “білі плями” сьогодні заповнюються набором брехні, тенденційними підбірками фактів, котрі пропонують громадськості приймати за істину” (Городецький Г., 1995, с. 3). Сучасні міфи про Другу світову війну не є проблемою для обізнаної в науковій темі людини, яка щиро намагається зрозуміти трагічний досвід минулого століття і зберегти важливу історичну пам’ять для нащадків, не переймаючись виключно політичною мотивацією. Міфи про минулу війну будуються за певними дотичними ознаками, коли до наукового обігу намагаються “втиснути” факти другорядні, не суттєві, не типові і не пов’язані з іншими історичними фактами. Так на тлі великих трагедій можуть виникати “добрі історії”, які намагаються зробити домінуючими в оцінках подій. В цьому сенсі є необхідність звернутися до двох історичних джерел, які передають атмосферу в українській столиці під час німецької окупації. З етичних міркувань не називаємо авторів зазначених нижче текстів. Перше джерело: “У нас удома жив німецький офіцер. Був він лагідний. Пригощав нас, дітей, цукерками”. Друге джерело: “1941–1943 рр. працювало чимало підприємств. Ходили трамваї. Я навіть відвідував школу. На вулицях зустрічав знайомих, серед яких були і євреї...”. Якщо йти за логікою цих свідчень, можна зробити висновок: ніякого “нового” нацистського порядку в Києві не було, так як не було ані Дарницького концтабору, ані трагедії Бабиного Яру, ані спалених фашистами разом з населенням 700 українських сіл і містечок, серед яких вічними ранами на землі України залишаються Корюківка і Кортилеси.

Насправді ж доля українського суспільства була визначена ще до початку німецько-радянської війни. У секретних документах Третього Рейху 28 травня 1940 року зазначалося: “У ставленні до місцевого населення східних областей ми повинні виходити з того, що нам доведеться визначитися щодо окремих народностей”. Вже через кілька років поняття “кошуби”, наприклад, має стати невідомим..., має повністю бути знищено поняття “євреї...”, потрібен буде час, щоб на нашій території зникли такі народності, як українці.... Все, що було сказано, в повній мірі відноситься і до поляків” (Органы Государственной безопасности СССР

в Великой Отечественной войне. Сб. док. Т. 1. Кн. первая (ноябрь 1938 – сентябрь 1940 р.) А/О “Книга и бизнес. М., 1995. С. 384 (452 с.). Гітлерівська окупація України стала справжньою трагедією для українського народу. Британський історик М. Гейстінгс справедливо стверджує, що від часів більшовицької революції, громадянської війни та сталінської тиранії і Голодомору план “Барбаросса” являв собою “цілковиту гуманітарну катастрофу”, що розгорнулася внаслідок Другої світової війни (Гейстінгс М., 2019, с. 184–185).

8,5 млн українців, знищених на окупованих українських територіях, є головними мовчазними свідками реальних планів гітлеризму щодо України. Велику жертвовність українського народу в боротьбі проти нацистської Німеччини та її союзників науковці вимірюють 13–14 млн всіх бойових і невійськових втрат.

У цій боротьбі український народ виявив справжню велич та непересічну мужність. Адже йому було що захищати і за що боротися, тому що гітлерівська Німеччина ніколи не приховувала своїх колонізаторських планів. Для співгромадян сучасної України видається важливим зрозуміти думку відомого українського історика М. Ковалю. Свої міркування талановитий науковець висловив ще на початку української незалежності. У Ковалю не було сумнівів щодо того, що Українська Повстанська Армія відстоювала ідеали державної незалежності України, але водночас, що більшість синів і дочок України у складі українських фронтів билася за існування України як такої, за виживання українського етносу. Між цими подіями, – акцентував М. Коваль, – безперечно, існувала важлива генетична спорідненість (Коваль М., 1995, с. 89).

Відкинувши радянський конструкт Другої світової війни, на завершальному етапі перебудови в СРСР з метою заповнити “білі плями” історії з’явилося чимало викривальних публікацій, різноманітної науково-популярної літератури та повідомлень з інформаційних джерел. На відміну від тиражованих радянських ура-патріотичних шлягерів, до літератури та кіно увірвалися “сенсаційні” сюжети тисяч розтروчених радянських літаків і танків, фронтові кіноепізоди тепер рясніли натовпами радянських солдат і офіцерів, які складали зброю перед силою

Вермахту. Намагання механічно переписати історію перетворилось на небезпечну гру, яка “виштовхувала”, вочевидь, на периферію історію тих, хто боровся і переміг фашизм.

Наступні пострадянські роки не лише не додали розуміння історичної проблеми, а й загострили наукову і політичну полеміку навколо неї. Адже “історичні сенсації” не змогли пройти звичайної джерельної перевірки і дотику фактів.

З перших днів радянсько-німецької війни головний стратег гітлерівської Німеччини генерал-полковник Ф. Гальдер робить щоденні записи в особистому щоденнику. Нотатки гітлерівського високопосадовця залишаються для історика важливим документальним підґрунтям, в якому детально розкриваються плани Третього Рейху і механізм того, як “робиться” війна. Вже 23 червня Гальдер скаржиться на відсутність захоплених великих груп полонених, 24 червня – що “впертий опір окремих радянських частин вражає”. 27 червня – знову висловлює незадоволення з приводу “напрочуд незначної кількості полонених”. 29 червня він підводить підсумок першого тижня війни: “Цього разу, нарешті, наші війська вимушені битися у відповідності зі статутами. Це в Польщі і на Заході можна було почуватися вільніше, а тут це не вдається” (Гальдер Ф., 2004, с. 54).

Й. Геббельс був головним нацистським пропагандистом Третього Рейху. Його ідеологічна роль у підготовці гітлерівської агресії була неперевершеною. Він патрунував всі нацистські засоби масової інформації. Тому нацистська преса, куратором якої виступав Геббельс, залишається для дослідників вагомим джерелом. “6 липня 1941 р. нацистський друкований орган “Франкфуртер цайтунг” помістив розлогу статтю про події на Східному фронті. Автор публікації був вимушений визнати, що, на відміну від французької кампанії, Німеччина наразі має перед собою небезпечного ворога, який, на відміну від французького війська, не виявив звичної розгубленості та паніки. У більшості випадків його військо не втратило здатності до опору і навіть намагалося оточити німецькі війська, які прорвали оборону. Поділяли точку зору попереднього автора й інші нацистські видання. “Фолькишер бляхтер” через тиждень після початку радянсько-німецької війни визнавало, що Червона Армія

перевершує всіх попередніх суперників Німеччини своїм презирством до смерті. Стійкість і фанатизм радянського солдата можна подолати лише тоді, коли підірвати його разом з окопом, в якому він засів, чи вбити в рукопашному бою (Брамштедте Е., Франкель Г., Манвелл Р., 2000, с. 284).

Жорстока логіка радянсько-німецької війни не позбавляє думку від особистих справедливих оцінок, викладених у спогадах відомого американського політика та державного діяча М. Олбрайт. Окрім того, колишній держсекретар США згадує свою Батьківщину, Чехословаччину, яку окуповану нацистами у вересні 1938 р., вона звертається до історичного досвіду боротьби з фашизмом, який заперечує сучасні міфи та фейки про трагічний день 22 червня 1941 року. “Відстань і клімат дали Росії (тобто Радянському Союзу. – *Ф.Л., О.Т., Ш.Р.*) вирішальну стратегічну перевагу. Кожна миля просування німців уперед розтягувала їхні шляхи постачання, а кожний тиждень, що минав, приносив чимдалі коротші дні, холодні вітри, більше дощу, а від жовтня – й снігу. Коли розвіялася несподіванка нападу, воїни Третього Рейху опинилися в справжній війні” (Олбрайт М., 2019, с. 108). Праця М. Олбрайт універсальна, адже вона не лише дає відповідь на складні питання історії, а й намагається пояснити сучасну картину світу, насамперед – причини відродження та небезпеку фашизму.

Дегероїзація подвигу народу в роки Другої світової війни, а власне штучна дезінформація суспільства, негативно впливає на формування історичної пам'яті народу, його консолідацію, створює психологічний конфлікт між різними поколіннями українців, виявляє негативні приклади поведінки, особливо серед молоді: нетолерантність, аморальність та безкультур'я. Не випадково, звертаючись до теми подвигу і патріотизму, відомий американський історик Т. Снайдер писав: “Що таке патріотизм? Почнемо з того, чим він не є. Непатріотично ухилятися від служби в армії і насміхатися над героями війни та їхніми сім'ями... Патріот, навпаки, хоче, щоб його країна жила згідно зі своїми ідеалами, що означає пробуджувати краще в нас” (Снайдер Тимоти., 2018, с. 171, 174).

Друга світова війна була універсальним трагічним явищем ХХ століття. Вона мала цілу низку різноманітних вимірів:

міжнародних, політичних, військових, економічних, соціальних, культурних тощо. Щодо кожного з них в українській та зарубіжній історіографії ведеться гостра дискусія. Історик, який долучається до наукового дослідження цієї дразливої теми, повинен бути носієм як мінімум трьох фундаментальних цінностей: глибоких знань, чистої совісті та відповідальності перед суспільством. Справжній дослідник історії Другої світової війни завжди спрямовує свої зусилля на вивчення важких уроків війни та її наслідків.

Теперішні науковці, які досліджують історію Другої світової війни, повинні сказати щире “дякую” В. Суворову (Резуну), який розірвав радянський ідеологічний шаблон і вивів тему війни з вічного табу на новий рівень загального міжнародного дискурсу. Але міф “Ледокола”, за точним визначенням назви професором Городецьким, виявився радше цікавим публіцистичним твором, аніж достатньо переконливим і обґрунтованим науковим дослідженням. Авторська концепція В. Суворова ніяк не проходить документальної перевірки, хоча й має широке визнання у багатьох читачів.

Недостовірним виявився головний авторський меседж: “Влітку 1941 р. Сталін сам збирався напасти на Німеччину. Гітлер тільки випередив СРСР в часі підготовки до війни і нападу на Радянський Союз”. Провідну тезу В. Суворова, на якій, власне, побудований авторський концепт “Ледокола” та інших праць В. Резуна, окрім самого письменника, документально не підтвердило жодне історичне джерело. Поза сумнівом, сталінський СРСР аж ніяк не був таким собі “голубом миру”, як це змальовувалося в радянські часи, а мав власні геополітичні цілі, активно здійснював військово-політичну експансію 1939–1940 рр. Проте саме влітку 1941 року СРСР не був готовий до масштабного конфлікту з Німеччиною. Прямими опонентами теорії В. Резуна є німецькі генерали та політичні діячі Третього Рейху. У окремих документах німецької розвідки, які зберігаються у колекційному фонді (КМФ-8) Центрального Державного Архіву Вищих Органів Влади і управління України, агентурою Абверу здійснюється загальна оцінка боєздатності Червоної Армії на 1941 рік. Висновки фахівців німецької розвідки доволі

переконливі: відзначається слабка боєздатність та неготовність радянських військ проводити активні бойові дії найближчим часом. Це було наслідком масштабних сталінських репресій проти командного складу Червоної Армії (1937–1938 рр.), а можливість відновлення її потенціалу оцінюється Абвером не раніше 1942 р. Швидке відродження військового потенціалу Радянського Союзу пов'язують з реформами в армії, які почав проводити після трагічної для СРСР фінської кампанії новий Нарком Оборони К. Ворошилов (Левітас Ф., 2002, с. 97). З наведеними висновками повністю збігається точка зору німецького фельдмаршала Е. Манштейна. У своїх мемуарах цей полководець Вермахту згадував: “22 червня 1941 року радянські війська були глибоко ешеловані..., за такого їхнього розташування вони були готові лише до оборони.... Звісно, влітку 1941 року Сталін не став би воювати з Німеччиною” (Манштейн Е., 1995, с. 198).

Важливим аргументом і предметом особливого інтересу науковців можуть бути документи та матеріали військового планування на 1941 рік, яке здійснювалося в Радянському Союзі. Відповідно до військового плану, загальна схема дій Червоної Армії на випадок агресії виглядала так: армії першого стратегічного ешелону разом з прикордонниками повинні були дати відсіч ворогу та тримати оборону до підходу другого і частково третього стратегічного ешелону. Після розгрому агресора на власній території бойові дії мали переноситися на територію супротивника. 15 травня 1941 р. С. Тимошенко та Г. Жуковим були розроблені пропозиції щодо випередження ворога та переходу в наступ на німецькі війська, які завершували бойове розгортання на теренах Польщі. І хоча ці пропозиції прийняті не були, В. Суворов вибудував на відхиленому Сталіним проєкті блискучу авторську концепцію першого сталінського удару, яка знайшла чимало послідовників в Україні та зарубіжжі. Насправді неупереджений аналіз історичних документів дає можливість зробити висновок: в плануванні Народного Комісаріату Оборони і Генерального штабу важливе місце займала організація прикриття державного кордону. Військові округи одержали термінову директиву на підготовку їхніх планів, які потрібно пред'явити до Генштабу 10–20 червня 1941 р.

А узагальнення матеріалів планували завершити до 20 липня 1941 р. Об'єктивний аналіз різноманітної літератури та джерел доводить, що всі прикордонні військові округи одержали завдання на прикриття державних кордонів та оборону. Жодних інших директив на упередження дій німців не розроблялося і до військ не доводилося. Справжня трагедія 1941 р. полягала в одноосібності прийняття політичних і військових рішень Й. Сталіним, який ігнорував важливі повідомлення радянської розвідки про німецький напад, некомпетентно втручався в підготовку Генштабом планів оборони країни і передислокацію військ, а найголовніше – продовжував “умиротворювати” Гітлера, нехтуючи міжнародним авторитетом і політичним іміджем країни, в якій він був диктатором.

Сталінська ідеологема про те, що Гітлер не воюватиме на два фронти, допоки не переможе Англію, виявилися хибною. Генерал-історик, антисталініст Д. Волкогонов свого часу писав, що міркування кремлівського вождя були такими: “Як міг Гітлер наважитися вести війну на два фронти? Він що, справжній безумець? Сталін ніяк не хотів зрозуміти, що Гітлер, захопивши Париж, фактично ліквідував один фронт і сподівався, що російська східна кампанія теж буде блискавичною” (Волкогонов Д., 1990, с. 148). Ситуативна епатажна політична та ідеологічна переорієнтація вищого керівництва СРСР на “дружбу” з нацистською Німеччиною внесла сум'яття у свідомість радянського суспільства, борців-антифашистів та демократичної спільноти.

Дипломатичні та політичні прорахунки Й. Сталіна та його оточення, яке боялося заперечувати диктатору, стали важким тягарем для сучасних історичних оцінок та “смаколикамі” маніпулятивних інтерпретацій, які сучасні любителі історії використовують у “війнах за минуле”.

У центрі радянського історичного міфу від початку війни до розпаду СРСР зберігався сталінський конструкт про ейфорію перемоги завдяки “керівній і спрямовуючій силі”, десятиліттями експлуатувалися тези про “раптовий, віроломний, без оголошення війни напад на СРСР”. За дужками наукових оцінок залишилися трагічні літо–осінь 1941 року, страшні поразки Червоної Армії навесні–влітку 1942 року, Голокост, трагедія

полону і велика жертвовність та колосальні втрати народів СРСР. Спроби багатьох сучасних науковців механічно закрити “білі плями” радянської історії поверховими судженнями та оцінками вже встигли народити певний пострадянський міф, який почав претендувати на базову концепцію. Серед міфів про Другу світову війну, які культивуються останнім часом, – спроба надати характеру вимушеного, а, головне, превентивного удару Гітлера по СРСР, який, мовляв, сам готувався до нападу на Німеччину. Але жорстока правда війни виявилася іншою. Директива № 21 – проєкт “Барбаросса” від 18 грудня 1940 року – була не просто планом війни проти СРСР. Розгромити Червону Армію для Гітлера було лише початком. Так звана “зелена тека”, підготовлена у вищих структурах Верховного командування збройних сил Німеччини до 16 червня 1941 р., насправді являла собою звід директив і проєктів з організації економічного життя на окупованих східних територіях. Головною метою була тотальна й нещадна експлуатація окупованих областей в інтересах військової економіки Третього Рейху, особливо в галузі забезпечення продуктів, ресурсів і, передовім, у нафтовому господарстві, що, на думку Гітлера, мало виняткове значення для подальшого успішного ведення війни. На порубіжжі 1940–1941 рр. представниками німецьких еліт почали створюватися спеціальні організації, які повинні були забезпечити економічні інтереси Німеччини на території Радянського Союзу. Загальне керівництво політикою пограбування СРСР було покладено на Г. Геринга. Ще в листопаді 1940 р. він роз’яснював генералам Вермахту: “Європу можна прогодувати тільки за допомогою багатих українських врожаїв. Німеччині потрібно обов’язково прорватися до Кавказу, щоб оволодіти кавказькими нафтовими районами, оскільки без них неможливе ведення широкомасштабної повітряної війни проти Англії і Америки”. Підготовкою щодо вирішення цих двох важливих завдань Геринг ретельно зайнявся ще до нападу на СРСР. А 22 червня 1941 року командні структури Третього Рейху вже мали на руках так звану “зелену теку”, затверджену Герингом, яка містила детальні вказівки щодо “керівництва економікою в східних областях, які мали бути окупованими” (Гелен Р., 2011, с. 218–221).

Історики доводять, що початок німецького військового планування війни з СРСР був покладений в липні 1940 року. Саме тоді в обстановці особливої секретності в ставці Гітлера відбулась таємна нарада нацистського генералітету. Генерал Йодль вперше ознайомив присутніх із нотатками нацистського плану війни проти СРСР (Кларк А., 2002, с. 30). Про те, що потужна підготовка до нападу на СРСР повним ходом велась влітку-восени 1940 р., свідчить один із розробників плану “Барбаросса”, генерал-фельдмаршал німецької армії Ф. Паулюс: “Усі приготування для здійснення плану нападу на СРСР, який мав місце 22 червня, велися вже восени 1940 р.”. Щоб перевірити стан військового проєкту, за дорученням генерального штабу сухопутних військ Ф. Паулюс особисто провів дві штабні гри з командувачами армій. Метою був “умовний розгром Червоної Армії і вихід військ Вермахту на лінію Архангельськ – Астрахань”. Вже під час Нюрнберзького трибуналу Ф. Паулюс як свідок злочинів нацизму заявляв: “Напад на СРСР відбувся після тривалих приготувань і згідно з суворо продуманим планом” (Нюрнберзький процес, 1955, с. 373–377).

Одночасно з підготовкою плану “Барбаросса” рейхсфюреру СС Г. Гімлеру було доручено сформувати особливі загони СС загальною чисельністю в 3000 чоловік, які повинні в районах бойових операцій виконувати “спеціальні” завдання. Під спеціальними завданнями розуміли тотальне знищення всіх євреїв, циган, інших представників “неповноцінних рас”, а також комуністичних функціонерів та радянських активістів. Напередодні війни між Вермахтом і СС було підписано спеціальну угоду про допомогу та спільні дії у веденні війни “на знищення” на теренах Радянського Союзу. Історичні документи безкомпромісно свідчать: Голокост, який посідав чільне місце в нацистському “новому порядку”, відбувся не лише на територіях, де налаштували СС (Генерал-губернаторство чи Рейхскомісаріат Україна), а й залишив кривавий слід на Сході СРСР, де в особливому прифронтовому районі вся повнота влади була у військових. План “Ост”, який був органічним додатком до плану “Барбаросса”, передбачав масові етнічні чистки на окупованих територіях Радянського Союзу. Стосувався цей злочинний план не лише представників

єврейського народу та циганської громади. У спеціальному секретному документі зазначалися дії щодо інших народів Європи, які, на думку очільників Третього Рейху, не належали до арійської раси. В резолютивній частині до польського питання зазначалося, що з 20–24 млн польських громадян 16–23 млн потрібно “виселити”, а їхнє місце займуть німецькі колоністи. Автори документу відверто шкодували, що польське питання не можна вирішити шляхом знищення поляків, як це відбувається з євреями (Совершенно секретно!.. 1967, с. 113–115). За планом головного управління імперської безпеки “переселенню” до Сибіру підлягали і українці. При цьому відсоткова норма для населення Західної України визначалася в 65% (Совершенно секретно!.. 1967, с. 115). Інструментом насильства і терору повинні були стати структури та підрозділи СС. Останнім часом в країнах Східної Європи, особливо на пострадянському просторі, активно тиражується міф про те, що військові частини СС були звичайними бойовими одиницями і участі в злочинах проти людства і людяності не брали. З цією вигадкою не згодний відомий англійський історик Г. Уільямсон. Він вважає, що структури СС від початку і до кінця були “становим хребтом нацизму”. Бойові підрозділи Вермахту і Ваффен СС своїми звірствами викликали огиду і ненависть до окупантів, посилювали Рух Опору в окупованих нацистами країнах. Особливий інтерес викликає вміщений англійським істориком документальний матеріал про допоміжні частини СС, які формувалися з колаборантів на теренах СРСР: “Допоміжні частини заслужили собі таку страшну репутацію, від якої волосся піднімається дибом – таким звірячим було їхнє ставлення до місцевого населення. Солдати німецької армії з презирством ставилися до своїх добровільних помічників. Інколи підрозділи айзенгруп після страт євреїв знищували і своїх посібників, щоб таким чином приховати сліди” (Уильямсон Г., 1999, с. 372). З 1942 року терени Польщі перетворилися на “майданчик остаточного вирішення єврейського питання”. Освенцим, Белжець, Треблінка, Собібор, Майданек, Хелмно – стали світовими центрами Голокосту. Але учасниками Геноциду були не тільки Вермахт та СС. Ще раз надамо слово Г. Уільямсону: “Підготовка охоронців здійснювалася

в спеціальних центрах, таких як, наприклад, Травники коло Любліна, звідки виходили відчайдушні злочинці та злодії, які в звірствах і знущаннях над в'язнями навіть перевершували своїх германських колег” (Уильямсон Г., 1999, с. 372).

Чи були А. Гітлер та Й. Сталін, а за великим рахунком нацистська Німеччина та сталінський СРСР, союзниками в Другій світовій війні періоду 1939–1941 рр. – це одна з розлогих, політично окреслених тем у сучасному історичному дискурсі. Історики, які не бажають брати участі у, вочевидь, політично заангажованому мейнстрімі, намагаються всебічно проаналізувати динаміку і логіку подій перших років від початку Другої світової війни до червня 1941р. Від 1933 р., коли Гітлер прийшов до влади у Німеччині, Раппальський договір між СРСР та Німеччиною фактично втратив свою чинність. Військові відносини між РСЧА і Рейхсфером були розірвані. Економічні відносини між двома країнами теж. Нацистська влада зі свого боку оголосила недійсним радянсько-німецький торговий договір від 2 травня 1932 р. Як результат, радянський експорт до Німеччини лише за першу половину 1933 р. було скорочено на 44%. Протягом 1933 року посольство СРСР в Берліні направило 217 нот, протестуючи проти незаконних дій нацистів – арештів, затримань, обшуків радянських громадян. Восени 1937 р. між Берліном і Москвою розпочалася справжня “консульська війна”, у підсумку якої в СРСР було закрито 5 германських консульств з 7, а в Німеччині – 2 радянських з 4-х. На початок 1939 р. радянсько-німецькі відносини було заморожено (Ратьковский И., Ходяков М., 2001, с. 211–212). Навесні 1939 р., коли військова загроза стала реальністю, Сталін звернувся до урядів Англії та Франції з пропозицією укласти пакт про взаємодопомогу. І тоді ж, навесні 1939 р., кремлівський володар почав дипломатичну гру, щоб зрозуміти позицію Німеччини на майбутнє. Фашистський диктатор в колі найближчого оточення говорив, що не стане ухилятися від договору з Росією. Більш того він заявляв, що “цей союз – головний козир, який я прибережу до кінця гри. Можливо, це буде вирішальна гра в моєму житті” (Ратьковский И., Ходяков М. Названа праця, 2001, с. 212). І, як свідчить подальший перебіг історії, ця “гра” для Гітлера стала

дійсно тріумфальною. Відомий англійський історик Пол Джонсон з цього приводу звертає увагу на той факт, що після пакту з СРСР 23 серпня 1939 р. і захоплення Польщі Гітлер перебував у стані сильної ейфорії. Він постійно виступав з промовами перед своїми генералами. На нараді 23 листопада 1939 року фюрер запевнив військових, що всі компроміси з СРСР – просто посміх. Перемога чи розгром будуть головними вимірами в оцінках німецької політики на майбутнє. 17 жовтня він наказав генералу Кейтелю вважати окуповану польську територію плацдармом для майбутнього вторгнення до СРСР. Такою була ціна безпеки, яку Сталін безглуздо “купував” у Гітлера. Фюрер не поспішав, але на той час йому ще треба було покінчити з Заходом: Францією та Британією (Пол Джонсон, 1994, с. 416). Співвітчизник П. Джонсона, відомий англійський історик А. Кларк, теж подає важливу інформацію. Добре відомо, що військове планування та підготовка плану “Барбаросса” розпочалися ще з літа 1940 року. Але А. Кларк не робить акцент на цих подіях, він настирливо звертає увагу дослідників на переддень візиту Риббентропа до Москви, а саме на 22 серпня 1939 р., коли Гітлер остаточно висловив всі емоції щодо радянсько-німецького договору: “Не можна гаяти часу. Війна повинна відбутися, поки я живий. Мій пакт розрахований лише на виграш часу. З Росією буде зроблено те саме, що я зроблю з Польщею – ми розчавимо Радянський Союз” (Кларк А., 2002, с. 31). Менш ніж за рік нацистський диктатор підтвердив вірність своїм намірам. Тому ж Риббентропу, який підписував горезвісний пакт із Молотовим, за день до капітуляції Франції Гітлер заявив: “Мій пакт із ними було укладено у переддень великої війни, але, оскільки війна виявилася короткою, потреби в ньому вже немає” (Раймонд Картъє., 2000, с. 151). Прихід нацистів до влади в Німеччині в сталінському оточенні виявив різні судження і оцінки. На XVII з’їзді ВКП(б), який відбувся 1934 року, один із лідерів партії М. Бухарин присвятив велику частину свого виступу викриттю ідеології германського фашизму, цього звірячого явища класового ворога, який спирався на книгу А. Гітлера “Майн Кампф” і, вочевидь, підштовхував прибічників фашизму до здобуття життєвого простору на Сході, що, на думку доповідача, загрожувало

Радянському Союзу. На відміну від М. Бухарина, Сталін продемонстрував доволі спокійне ставлення до захоплення нацистами влади. У виступі перед делегатами з'їзду він наголосив, що нова німецька влада нагадує своїх попередників часів “германського Кайзера” і у СРСР наразі немає жодних причин змінювати своє ставлення до Німеччини. “Ми далекі від того, щоб радіти фашистському режимові в Німеччині, – підкреслював кремлівський диктатор, – і справа тут не в фашизмі, хоча б тому, що фашизм в Італії не завадив СРСР встановити найкращі відносини з цією країною”. Остаточний договір 1934 р. між Німеччиною і Польщею був розцінений в Кремлі як загроза всьому попередньому співробітництву Радянського Союзу та Німеччини. Перед зростанням німецької загрози офіційна Москва почала орієнтуватися на співробітництво з Францією. Після окупації Німеччиною Чехословаччини Радянський Союз облишив прагнення про створення системи колективної безпеки, хоча до літа 1939 р. не припиняв активності на цьому полі (Верт Н., 1998, с. 282–285). Напередодні вступу німецьких військ до Праги Сталін направив своє перше “послання” нацистській Німеччині. З трибуни на XVIII з'їзді ВКП(б) він заявив делегатам партз'їзду, що наміри Заходу втягнути СРСР у конфлікт з Німеччиною не дадуть бажаного результату “підпалювачам війни”. А чутки, які розповсюджують західні політики, що Гітлер збирається захопити Україну, є брехнею. Вже через кілька тижнів, після завершення партійного з'їзду, Сталін звернувся до урядів Англії і Франції з метою діяти спільно в умовах зростаючої загрози польсько-німецького конфлікту, щоб не дати Гітлеру розв'язати агресію. Але як тільки польське МЗС відхилило будь-яку можливість знаходження Червоної Армії на теренах Польщі, Кремль розпочав зондаж в дипломатичних колах Берліну щодо можливості встановити “найдобріші відносини з Німеччиною”, попри ідеологічні розходження. Французький історик Н. Верт дуже точно дає оцінку міжнародним подіям передвоєнного часу: “В умовах зростаючої загрози війни Радянський Союз прийняв рішення на подальше зближення з Німеччиною, не відмовляючись при цьому від переговорів з західними демократіями” (Верт Н., 1998, с. 289). Дуже цікавими в дослідженні

передвоєнних подій виглядають праці, гіпотези та версії німецьких істориків. Вони якнайкраще змальовують міжнародні та дипломатичні маневри головних політичних гравців. Так, німецькі фахівці Хильгер Г. та Мейер А. стверджують, що після Мюнхену Кремль намагався грати на двох геополітичних полях – шукати порозуміння з Німеччиною, одночасно працюючи над альтернативою – мати міцний альянс з Англією та Францією. Зазначимо, що англо-франко-радянські переговори продовжувалися в різних дипломатичних фазах до літа 1939 року. А коли ці контакти зайшли в глухий кут, стверджують німецькі історики, Сталін прийняв рішення на користь пакту з Німеччиною. В Кремлі не мали сумніву, що війна між капіталістичними країнами почнеться. Якщо Радянський Союз якомога більше часу буде поза конфліктом, то одержить від цього значні дивіденди: оскільки всі воюючі країни будуть послаблені, баланс на геополітичних терезах схилиться в бік СРСР. Маневри та політична активність Гітлера наприкінці літа 1939 р. свідчили про момент істини – напад Німеччини на Польщу. Сталін не мав сумнівів, що Англія і Франція виступлять на боці Польщі. За стратегічними і тактичними розрахунками володаря Кремля, це мала бути довга війна, яка виснажить всі втягнуті в полум'я конфлікту сторони. Німецькі фахівці дуже точно пояснюють мотиви подальших дій радянського очільника. Пакт з Гітлером не був союзом міцним двох диктаторів, а мав на меті виграти час для майбутньої битви з Німеччиною за Європу. Потрібно було виграти час, аби СРСР відновився від кошмарів штучного голоду 1932–1933 років та жахливих репресій 1937–1938 років. Сталіну потрібно було після Польщі повернути німецьку військову машину на Захід, де сторони загрузнуть у війні та методично знищать один одного. Всі дії радянського керівництва – політичні, економічні, ідеологічні – мали демонструвати Гітлеру “дружбу, скріплену кров’ю” і були направлені на здійснення цього плану. А коли всі сторони конфлікту ослабнуть, Сталін поставить всю міць СРСР на терези світової політики (Хильгер Г., Мейер А., 2008, с. 372–373).

Пакт Молотова – Риббентропа, за свідченнями німецького історика Г. Кнона, мав на Заході ефект вибуху бомби. Сталося

неможливе: непримиренні ідеологічні супротивники домовилися: націонал-соціалізм з комунізмом.

У окремому протоколі були визначені пріоритети Радянського Союзу: території західної України та західної Білорусії, які за Ризьким договором 1921 р. входили до східних країв Польщі, панування в Прибалтиці, вільний вихід до Балтійського моря. Чотири незалежні держави мали зникнути з карти Європи. Інтереси Сталіна в пакті були повністю враховані. “А що одержав від пакту “коричневий диктатор”? – розмірковує німецький історик. Гітлер одержав можливість убезпечитися з тилу від острахів воювати на два фронти. Це, власне, було його програмою мінімум. А далі прямий шлях на Схід: “Я буду вимушений домовлятися з росіянами про спільну боротьбу проти Заходу, а потім, коли він зазнає поразки, я всіма своїми силами завдам удару по Радянському Союзу”. Слова Гітлера є свідченням його програми максимум. Кінцевою метою є життєвий простір на Сході. Територія СРСР – його кінцева мета (Кноп Г., 2006, с. 330–331). Є ще одна обставина, на яку треба звернути увагу. Й. Сталін та А. Гітлер ніколи не зустрічалися особисто, тим більш у Львові восени 1939 р. Це один із сучасних розтиражованих модних фейків. Перевірка документів і матеріалів доводить, що в гаданий день “зустрічі” двох диктаторів Сталін проводив прийом відвідувачів у кремлівському кабінеті, а Гітлер перебував на черговій нараді з найвищими чиновниками Третього Рейху в Берліні.

Про те, як Й. Сталін і А. Гітлер розпочали Другу світову війну, розповідає реанімована версія часів “холодної війни”, яка успішно конвертувалася в сучасний геополітичний простір. З таким концептом умовно можна погодитися тільки за однієї обставини: розвиток історичних подій починається виключно від 23 серпня 1939 року. Звичайно, політичні реалії Європи та світу 30 рр. цей конструкт принципово не враховує. Були як мінімум дві глибинні причини Другої світової війни. Перша, у 30-ті роки склалися непримиримі протиріччя між країнами-переможцями та переможеними у Першій світовій війні. Приниження Німеччини, перерозподіл світу на бік Антанти, переділи ринків збуту та джерел сировини між світовими фінансовими елітами посилювали конфлікт і вели його до нової світової війни.

Доволі переконливими на цьому тлі виглядають слова французького маршала Фоша – реакція на Версальський мир: “Це не мир, перемир’я на 20 років”. Друга не менш вагома причина: і переможці, і творці Версальського миру в Парижі (1919 року) стали його руйнівниками в Мюнхені (вересень 1938 року). Країни і політики, які мали гарантувати світові мир, допомогли Гітлеру не тільки розчавити Чехословаччину, а й сприяли своїми угодами з Гітлером і Муссоліні тому, що останні розпочали нацистський марш Європою. З приводу цих подій історики зарубіжжя протягом тривалого часу продовжують зберігати мовчання. Але сучасникам, щоб доторкнутися до істини, достатньо і аргументованих оцінок В. Черчилля: “Ми без війни зазнали поразки, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили жахливий етап нашої історії, коли була порушена рівновага в Європі... Для мене незносне усвідомлення, що наша країна входить в орбіту нацистської Німеччини, потрапляє під її владу і вплив” (Черчилль У., 1997, с. 14). Існують ще дві важливі обставини, на які вказує британський прем’єр, і сучасне суспільство має право знати про них, не зважаючи на їх епатажний характер. По-перше, Черчилль констатує, що англо-німецький військово-морський договір від 1935 р. означав відродження німецького Військово-Морського Флоту, чим порушував, вочевидь, Версальський договір. По-друге, Германо-польський пакт (1934 р.) дозволив нацистам зосередити свою увагу спочатку на Австрії, а згодом на Чехословаччині, що мало подальші трагічні наслідки для цих країн. Договір Польщі з Гітлером призвів до тимчасового послаблення польсько-французьких зв’язків та перешкоджав солідарності країн Східної Європи проти нацистів. Коли цей пакт став непотрібний Німеччині, Гітлер денонсував його в односторонньому порядку, а сама Польща стала першою жертвою агресії (Черчилль У., 1997, с. 58).

Немає сумнівів, що радянсько-німецький пакт 23 серпня 1939 р. порушував норми міжнародного права, насамперед, інтереси Польської держави і певною мірою був своєрідним тригером для початку світової бійні. Але для загальних оцінок механізмів глобального військового конфлікту його роль в сучасних дослідженнях значно гіперболізована. На цьому аспекті

проблеми зосереджує увагу німецький історик Х. Грайнер. Науковець стверджує, що пакт про ненапад потрібен був Гітлеру, щоб ізолювати Польщу і звільнити тил для наступного удару по Заходу. Цей договір був тільки вимушеним радянсько-німецьким компромісом. Світоглядний і політичний антагонізм Гітлера до більшовизму жодним чином не зменшувався, а остаточний “розрахунок” з Радянським Союзом мав тільки дочекатися свого часу 23 листопада 1939 р. у зверненні до генералітету. Гітлер роз’яснив, що умови договорів з СРСР (23 серпня 1939 р. та 28 вересня 1939 р. – автори) будуть виконуватися лише до того моменту, поки вони будуть потрібні Німеччині. Надалі до долі СРСР не повинно бути жодних ілюзій (Грайнер Х., 2011, с. 246). Німецький фахівець Х. Грайнер ставить під сумнів розлогу історичну “скрутку”: залежність 23 вересня та 1 вересня 1939 року. За джерелами, 23 травня 1939 р. Гітлер виступив перед вищим командуванням Вермахту та СС. Тоді він відверто заявив, що в майбутньому конфлікті з Польщею його не цікавить Данциг, а тільки життєвий простір на Сході. Фюрер звинувачував Польщу у тому, що вона знаходиться в таборі ворогів Німеччини і створює загрозу для німецького народу. У вересні 1938 р. надумані звинувачення лунали на адресу Чехословаччини, а у червні 1941 р. – на адресу СРСР (автори). В той же час було затверджено план “Вайс” – план нападу на Польщу, підготовка якого розпочалася ще в квітні 1939 р., тобто за 3 місяці до того, як було підписано пакт Молотова – Риббентропа (Грайнер Х., 2011, с. 28–29). Зрештою, в сучасних військових дослідженнях треба враховувати той факт, що до 1 вересня 1939 р. світ вже був охоплений глобальним військовим конфліктом. У цьому сенсі початок Другої світової війни має свою формальну і неформальну дати. Одним з перших, хто висловив цю думку, був президент США Ф. Рузвельт. У зверненні до американського народу по радіо 9 грудня 1941 р. з приводу вступу США у Другу світову війну він заявив, що війна і агресія тривають вже 10 років. Її розпочала Японія 1931 р., коли напала на Китай. А 1935 р. Італія без попередження напала на Ефіопію. 1939 р. Гітлер захопив Польщу, пізніше, 1940 р., він окупував Норвегію, Данію, Нідерланди, Бельгію, Люксембург. Протягом 1940–1941 рр. нацисти напали

на Францію, Грецію, підкорили Балкани, а потім без попередження почали війну з Росією. “Все це ланки одного ланцюга”, – підкреслив президент США (Рузвельт Ф., 2003, с. 244–245).

Спробою безпідставно переглянути положення та концепції, усталені у світовій науці, виглядають прагнення дати необ’єктивну оцінку Руху антинацистського Опору, змальовуючи, наприклад, партизан УШПР грабіжниками, п’яницями, виключно енкаведистами, від яких страждало місцеве населення, та і роль яких у боротьбі з окупаційною нацистською владою була мізерною. Маючи на меті об’єктивно розглянути запламовані “війнами за історію” справжні сторінки історії партизанського руху, надамо слово безпосереднім учасникам подій і документам. Генерал Третього Рейху Л. Рендулич вважався одним з кращих фахових спеціалістів в боротьбі з радянськими партизанами. Тому цікавими видаються його особисті спогади і оцінки ролі радянських партизан у війні, до боротьби з якими він приклав чимало зусиль.

Німецький генерал стверджує, що радянські партизани знищили більше 300 тис. німецьких солдат і офіцерів, в тому числі 19 тис. в Криму. Вони завдали потужних ударів комунікаціям і тилам, таким чином, знищили 3 тис. залізничних ешелонів, 1191 танк, 476 літаків, 890 різних складів і сховищ. Особливо небезпечним виявився партизанський рух в Україні.

Кривава політика, яку проводив намісник Гітлера Еріх Кох, створила всі умови для розширення масштабів боротьби проти німецької армії (Типпельскирх К., Кессальринг А., Гудериан Г., 1998, с. 149). Доктор історичних наук А. Чайковський ретельно проаналізував документи та матеріали Українського Штабу Партизанського Руху. Науковець дійшов таких висновків: майже половина учасників антифашистського Руху Опору була селянами, 35% – робітниками, 18% – службовцями. Цікаво, що серед останніх – учителі, лікарі, економісти, юристи, майстри мистецтв та представники інших видів розумової праці. Крім того, в лавах партизан боролися з нацистами 6 тис. учнів шкіл, студентів вишів і технікумів. Понад половину партизан України становили молоді люди віком від 17 до 31 року. За матеріалами УШПР, який вводить до наукового обігу А. Чайковський, в складі українських

партизанських об'єднань воювало понад 440 поляків, 92 німця, 892 угорця, 100 французів, 58 румунів, 2 англійці. У підсумку, наукове резюме дослідника: "... твердження фашистських генералів, а за ними деяких зарубіжних і вітчизняних істориків, що партизанські загони складались з комуністів, працівників НКВС, політруків і євреїв, не витримують жодної критики" (Чайковський А., 1994, с. 248–250). Сучасні об'єктивні автори дуже обережно ставляться до оцінки втрат на радянсько-німецькому фронті, тобто до ціни Перемоги над нацизмом. У Радянському Союзі до останнього дня його існування цифри втрат постійно змінювались. За Й. Сталіна називали близько 10 млн, за М. Хрущова – до 20 млн, за Л. Брежнєва – понад 20 млн, а за М. Горбачова – понад 28 млн. Безпосередньо фронтові втрати розраховуються в межах 11–13 млн (Литвиненко В., 2013, с. 3–4). А далі жахлива статистика війни: понад 15 млн жертв припадають на вбивства військовополонених у гітлерівських концтаборах та знищення нацистами мирного населення на окупованих територіях. Не існує точних підрахунків з боку втрат нацистської Німеччини. Враховуючи різноманітні методики в розрахунках і припущення науковців, загальні втрати гітлерівської Німеччини визначаються такими: фронтові – близько 6,5 млн осіб, смерть в концтаборах складала до 450 тис., загальні демографічні втрати понад 3,5 млн осіб. Всього близько 10 млн чоловік (Литвиненко В., 2013, с. 156). Незалежно від політичної кон'юнктури, яка часто диктує суспільству свої уподобання на історію, беззаперечним залишається той факт, що Східний фронт був вирішальним у розгромі нацистської Німеччини та її союзників. Жорстока і кровопролитна битва розгорнулася на фронті 4 тис. км (осінь 1941 р.), а через рік довжина фронту простягнулася до 6 тис. км. Відомий історик Н. Девіс визнає, що на радянсько-німецькому фронті було знищено 75% всіх збройних сил нацистської Німеччини та її союзників (Девіс Н., 2005, с. 751). В кількісному вимірі це означає 75% всіх літаків, танків і штурмових гармат, 74% артилерійських гармат, понад 2,5 тис. бойових кораблів, транспортів і різноманітних човнів. РСЧА розгромила 507 німецько-фашистських дивізій та 100 дивізій її союзників, що майже в 3,5 рази більше, ніж на всьому театрі Другої світової війни.

Сучасна суспільна і наукова думка дуже ревно ставиться до подій 8 та 9 травня 1945 р., що значно підвищує градус дискусій навколо завершального періоду Другої світової війни в Європі. Така дискусія видається штучною і надуманою. 8 травня 1945 р. західне угруповання німецьких військ, штаб якого знаходився у м. Реймсі, заявив про свою готовність скласти зброю перед союзниками. В той же вечір, 8 травня командування німецької групи “Центр” відмовилось від пропозиції радянського командування про капітуляцію і продовжувало бойові дії. У цей час у столиці Чехословаччини, Празі, йшли жорстокі бої між чеськими повстанцями і переважаючими силами Вермахту. Щоб підтримати чеських патріотів, війська 1, 2 та 4 Українських фронтів розпочали вирішальну операцію на знищення гітлерівського угруповання. У ніч на 9 травня 1945 р. 3-а та 4-а танкові армії 1 Українського фронту (П. Рибалко та Д. Лелюшенко) вступили в Прагу. Опір гітлерівців припинився. У ніч з 8 на 9 травня, поки йшли завершальні бої в Чехословаччині, в передмісті Берліну, Карлсхорсті, в присутності всіх провідних учасників антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Великобританія та Франція) фельдмаршал В. Кейтель підписав Акт про беззаперечну капітуляцію Збройних сил Німеччини. Друга світова війна в Європі завершилась.

Висновки та уроки, які залишила нам пам’ять про Другу світову війну:

1. З 22 червня 1941 р. по 28 жовтня 1944 р. українські землі були найважливішим театром воєнних дій проти нацизму.

2. Український народ був учасником великої історичної битви з фашизмом. Його героїзм і жертвовність утвердили його авторитет та майбутнє серед усіх демократичних народів світу.

3. Історична пам’ять більшості українського суспільства продовжує зберігати батьківську спадщину про Перемогу. Всі міфи, перекручення та упереджені інтерпретації з часом обов’язково будуть переможені історичною логікою та беззаперечними історичними фактами.

4. На рубежі ХХ–ХХІ ст. реальною загрозою світу є гібридні війни, міжнародний тероризм, шовінізм, ксенофобія, націонал-радикалізм, які перетворились на небезпечну реальність сучасного світу.

Отже, через 75 років після історичного Нюрнберзького трибуналу над головними нацистськими злочинцями залишаються актуальними слова американського судді Р. Х. Джексона, який відкривав цей процес: “Злочини, які ми прагнемо засудити та покарати, настільки навмисні, злісні та мають такі руйнівні наслідки, що цивілізація не може потерпіти, щоб їх ігнорували, так як вона загине, якщо вони зможуть повторитися” (Нюрнберзький процес, 1955, с. 101).

Література

- Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика. К. : НІКа-Центр, 2012. 264 с.
- Карель П. Сталинград. Крах операції “Блау” М., 2005, “Ексмо” 352 с.
- Городецький Г. Миф Ледокола. Накануне войны. М., 1995. “Прогресс” Академия. 352 с.
- Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Т. 1. Кн. первая (ноябрь 1938 – сентябрь 1940 р.) М. : АО “Книга и бизнес”, 1995. 452 с.
- Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К. : Вища школа, 1995. 194 с.
- Гальдер Ф. Военный дневник. 22.06.1941 24.09.1942. М., Олма-пресс. Звездный мир, 2004. 650 с.
- Брамштедте Е., Франкель Г, Манвелл Р. Йозеф Геббельс Мефистофель усмехается из прошлого. Ростов н/Д : Феникс. 2000. 448 с.
- Олбрайт М. Фашизм: засторога. К., Форс Україна. 2019. С. 352 с.
- Снайдер Тимоти. О тирании. 20 уроков XX века. М. : Издательство АСТ, 2018. 192 с.
- Левітас Ф.Л. Напад нацистської Німеччини на СРСР очима генералів Вермахту. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наукових статей / НАН України. Інститут історії України. К., 2002. Вип. 6. 320 с.
- Манштейн Е. Утерянные победы. Смоленск : Русич, 1995. 672 с.
- Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна. У двох книгах. Кн. 2. К. : Політвидав України, 1990. 671 с.
- Гелен Р. Отдел “Восток”: тайные операции западных спецслужб против СССР. М. : Алгоритм, 2011. 240 с.
- Кларк А. Крушение Третьего Рейха. 1941–1945. М. : Из-во “Центр-полиграф”, 2002. 491 с.

- Нюрнбергский процесс : сб. материалов. Т. 1 – М., 1955. – Изд-во юридической литературы. 936 с.
- Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / сост. В.И. Дашичев. М. : Изд-во “Наука”, 1967. 752 с.
- Уильямсон Г. СС – инструмент террора. Смоленск : Русич, 1999. 416 с.
- Ратьковский И.С., Ходяков М.В. История советской России. Спб. : Изд-во “Лань”, 2001. 416 с.
- Пол Джонсон. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть первая. М. : Изд-во “Анубис”, 1994. 327 с.
- Кларк А. План “Барбаросса”. Крушение Третьего Рейха 1941–1945. М. : Центрполиграф, 2002. 491 с.
- Раймонд Картье. Тайны войны. По материалам Нюрбернского процесса. Саратов, Поволжская академия государственной службы. 2000. 208 с.
- Верт Н. История советского государства. 1990–1991. М. : Изд-во “ВесьМир”, 1998. 544 с.
- Хильгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? М. : ЗАО “Центрполиграф” 2008. 415 с.
- Кноп Г. Адольф Гитлер. Психологический портрет М. : АСТ Астрель, 2006. 442 с.
- Черчилль У. Вторая Мировая война. Ростов н/Д : Изд-во “Феникс”, 1997. 640 с.
- Грайнер Х. Военные кампании Вермахта Победы и поражения. 1939. 1943. М. : ЗАО “Центрполиграф”, 2011. 383 с.
- Рузвельт Ф. Беседы у камина. М. : ИРТК, 2003. 408 с.
- Типпельскирх К., Кессальринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. СПб., М. : Полигон, АСТ, 1998. 634 с.
- Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 мовою документів, очима історика). К. : Україна, 1994. 255 с.
- Литвиненко В. В. Людские потери на советско-германском фронте. М. : Вече, 2013. 288 с.
- Девис Н. История Европы. М. : АСТ, Транзиткнига, 2005. 943 с.